

हिमावती -

हिन्दुकुश हिमालयका महिलाहरू

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रको डाँडाकाँडा, उपत्यका, लेक र बेसीमा पुस्तौ पुस्तादेखि मानिसहरू बसोबास गर्दै आएका छन्। यस क्षेत्रका मुलुकहरूको इतिहास, भाषा, र परम्परा बेग्लाबेग्लै भए पनि अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, नेपाल, म्यानमार तथा पाकिस्तानका मानिसहरूले समान खालका जीवन भोग्दै आएका छन्। विशेष गरी यस क्षेत्रका महिलाहरूको चुनौति र सुखदुःख एउटै खालको छ।

यस क्षेत्रका महिलाहरू प्रकृतिलाई पवित्र ठान्दछन् किनभने उनीहरूको ज्ञान र ज्यान यसैबाट प्रारम्भ हुन्छ। पुस्तौ पुस्तादेखि उनीहरूको जीवनोपाजन प्रकृतिमा निर्भर रहँदै आएको छ। उनीहरूको जीवन शैलीमा कृषिले गहिरो प्रभाव पारेको छ। खेतीपाती, पशुपालन, एवं घरायसी काममा प्रकृतिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले धेरै दायित्व वहन गर्दै आएका छन्। भात भान्छा गर्ने, सफा सुग्घर गर्ने, लुगा धुने, बालबच्चाको हेरचाह गर्ने मात्र होइन, दाउरा र पतकर संकलन गर्ने, पानी ल्याउने आदि काम उनीहरूले गर्नुपर्छ। यतिमात्र होइन महिला वर्गले पशुपन्छीको हेरचाह गर्ने, खेतीवारीमा ढल्ला फोर्ने, चीउ छर्ने, धान रोप्ने, बाली भित्र्याउने काममा पनि लाग्छन्। देवी प्रकोप आइलाग्दा उनीहरूले नै घर धान्नु पर्ने हुन्छ। बङ्गलादेशको चित्तगाउँको पहाडी क्षेत्रमा होस् वा उत्तरी पाकिस्तानको मरुभूमिमा, महिलाहरू संवेदनशील वातावरणीय स्थितिमा बाँचेका छन्।

दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिला आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित हुनेगर्छन्। कठिन भू-बनीट (डाँडाकाँडा र उकालो ओरालो) मा निर्वाह गर्नु उनीहरूको वाध्यता हो। केही महिलाहरू कपडा बुन्ने, हस्तकला उत्पादन गर्ने, अचार बनाउने, रेशम उत्पादन गर्ने जस्ता काममा लागेर अतिरिक्त आय आर्जन गर्ने गर्छन्। जे होस्, हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरू, सारांशमा भन्ने हो भने, प्रेरणाको श्रोत आफ्नो भूमि, डाँडापाखा र पर्वतलाई मानी त्यसको माया र सम्मान गर्दछन्।

प्राकृतिक स्रोतले महिलाको जीवनमा पार्ने प्रभाव

प्राकृतिक स्रोतले हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूको जीवनको रूपरेखा तय गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। सानै उमेर देखि नै प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी उनीहरूले व्यावहारिक ज्ञान हासिल गरेका हुन्छन्। उनीहरूले खानेकुरा, पानी, दाउरा, घाँसपात जस्ता प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरी आफ्नो परिवारको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने गर्छन्।

महिलाहरूले दिनको १८ घण्टामम्म घरघरसम्म काम, खेतीपाती, र वन पातमा लगाउँछन्। केही ठाउँमा त पानी भर्ने पनि निकै टाढा जानुपर्ने हुन्छ। शारीरिक बलले काम गर्नुपर्ने भएकोले केही महिलाहरूमा स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्या हुन्छ। कामको बोझ र वन जंगलमा धेरै समय बिताउनु पर्ने भएकोले र स्वास्थ्य सेवाको सुविधा मुश्कीलले पाउन सक्ने भएकोले उनीहरू नाजुक अवस्थामा छन्।

कहिलेकाही खेतीमा आफ्नो परिवारलाई चाहिने खाद्यान्न उत्पादन हुँदैन र वन विनाशको कारणले बाढी, पहिरो, भूक्षय भयो भने त हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूको समस्या भन्नु भयानक हुने गर्दछ। विशेष गरी सुख्खा मीसम अथवा दैवी प्रकोपको अवस्थामा उनी र उनका परिवारले अभाव पूर्ति गर्नको लागि अर्को विकल्पको खोजी गर्नु पर्ने हुन्छ।

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरू केवल आफ्नो घर बारीको काममा मात्र सीमित हुँदैनन्। केही महिलाहरूले व्यापार चलाउन प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्छन् र उच्चमा बन्छन्। उनीहरूले करैसा बारीमा तरकारी, ज्याउ, अथवा जडिबुटी लगाउँछन्। उनीहरू बाँस र निगालो जस्ता प्राकृतिक स्रोत उपयोग गरी दराज र डालो जस्ता सामान बुन्ने, भोला बनाउने र कपडा बुन्ने अथवा लोक्लाबाट कागज उत्पादन गर्ने गर्छन्। उनीहरूले आफूले उत्पादन गरेको सर-सामान स्थानीय बजार, नियमित ग्राहक, अथवा खुद्रा व्यापारीलाई बेच्ने गर्छन्। हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूको जस्तो सुकै लक्ष्य र आकांक्षा भएपनि उनीहरू सबैको रगतमा प्रकृतिसँग जोडिएको छ।

प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनमा महिला वर्गको आवश्यकता

विकास कार्यमा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको महत्वलाई चेवास्ता गरिएको परिणाम स्वरूप वातावरण धेरै वर्षसम्म बिग्रदै गयो। महिलाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी वातावरण सुधार गर्न सक्ने स्थिति छ भन्ने कुरामा पनि बास्ता गरिएन। हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रको भूमि चालिस प्रतिशत वन जंगलले ओगटेको छ। प्रमुख नदीहरू (जस्तै गण्डकी, ब्रह्मपुत्र, तथा गंगा) यस क्षेत्रमा रुख ढाल्ने र पानीसँग सँगै उर्वर माटो बगाउने गर्दछन्। कहिलेकाही पर्यटनसँग संलग्न व्यवसयीहरूले

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिला परापूर्व कालदेखि प्राकृतिक स्रोतको प्रमुख उपभोक्ता बन्दै आएका छन्।

भूमि अतिक्रमण गरी निर्माण कार्य गरी पानीको मुहान सुकाईदिने गर्छन् । धेरै ठाउँहरूमा केन्द्रीय सरकारहरूले स्थानीय निकायहरूसँग सर-सन्लाहै नगरी व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णय लिने गर्छन् । आजसम्म पनि प्राकृतिक स्रोत भनेको ठेकेदार, प्रहरी र सेनाको हो भन्ने सामान्य जनताले विश्वास गरेको पाइन्छ । एक प्रख्यात हिमाली क्षेत्रका विशेषज्ञले कर्णाली नदी छेउ तथा हिमान्चल प्रदेशमा गरेको अध्ययनको प्रतिवेदनमा यी दुवै क्षेत्रका नदीको पानी आधी सुकिसकेको कुरा उल्लेख भएको छ ।

यसैले महिला वर्ग व्यवस्थापन प्रक्रियाको अंग नबनेसम्म हिमाली क्षेत्रको प्राकृतिक स्रोतलाई दिगो समयका लागि बचत गर्न कठिन हुनेछ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूमा प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन तर्फ धेरै ध्यानको अभाव भए चिन्ताको परिणाम प्राप्त गर्न निकै गाह्रो हुनेछ । यसले कमजोर पर्वतीय जीवनको बाँच्ने आधार नै विनाश हुन सक्छ । महिलाहरूले पानी नभै, दाउरा काट्ने, र गाइवस्तुहरू चराउने काम आउंदा वर्षहरूमा यथावत कायम राख्न सकिन्छ कि सकिदैन भन्ने कुरा थाहा पाउनु पर्छ ।

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन माथि आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न ऐतिहासिक "चिपको आन्दोलनमा" महिलाहरूले देखाएको दृढता र सहाशको उदाहरण हाम्रो सामु छ । यस्ता सफलताका कथाले अन्य त्यस्तै खालका कदम चाल्न महिला समूहहरूलाई प्रोत्साहन हुन सक्छ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले प्राकृतिक स्रोतलाई ध्यानमा राखी एक अर्का सँग सम्बन्ध गास्नु छ । उनीहरूले प्राकृतिक स्रोतबाट जीविका चलाउने मात्र होइन, यसबाट आफ्नो जिन्दगी सुधार्न आवश्यक छ ।

प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनमा महिलाहरूको प्रभावकारी भूमिका

कतिपय हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरू दिनको अठार घण्टासम्म घरायसी, खेतीपाती, र वनजंगल सम्बन्धी क्रियाकलापमा व्यस्त रहन्छन् ।

- मायादेवी खनाल, हिमवन्ती

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका विभिन्न भागका महिला समूहहरूले राजनैतिक अधिकार, सम्पतिको अधिकार, जंगल, शैक्षिक तथा काम गर्ने अधिकारका लागि बकालत गर्दैछन् । त्यस्ता संगठनहरूले (जस्तै भारतको महिला मण्डल, नेपालको हिमवन्ती र पाकिस्तानको आगा छाँ गाउँले सहायता कार्यक्रम) महिला सशक्तीकरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दैछन् ।

महिला संगठनहरू नैतिक भेदभाव, जाडरबसी, बाल विवाह र दाइजो प्रथा विरुद्ध संघर्ष गर्दैछन् । परिवार नियोजन र श्रमको व्यवस्थापनमा पनि उनीहरू कार्यक्रम प्रवर्द्धन गर्दैछन् । कृषि उत्पादन विधि सुधार र घाँस काट्न र गाइवस्तु चराउनेको लागि स्थानीय जनताको लागि ठाउँ छुट्याउने कोशिश पनि भइरहेको छ । धेरै महिलाहरू पुनः वृक्षारोपण कार्यक्रम

गीतान्जली

जहाँ मनमा आस हुनेन
र शिर शीरषका साथ उठइन्छ,
जहाँ ज्ञान निशुल्क हुन्छ
र विषय स-साना टुकामा छाँटिएको हुने,
जहाँ शब्दहरू आत्माबाट प्रफुटन हुन्छन्,
जहाँ अधक अधोस्तर आत्मा अगाव
शुद्धता र सुन्दरता लक्ष सम्काउने,
जहाँ विचारका तरंगहरू छलेर सफा हुन्छन्
र आत्मा बाटो धाकेर मरुभूमि लक्ष लसेने,
जहाँ मन जगत् भई मदा
साथ र कार्यमा भित्री रहन्छ,
जस स्वतन्त्रको स्वयंमा
भग हिन्दुकुश हिमालय जासोम् ।

अन्तर्गत आफ्नै खेत बारीमा पतकर सकलन गर्न सक्षम भएका छन् । घाँस काट्नको लागि टाढा टाढा जाने महिलाहरूको संख्या घटेको छ । भन्नु केही महिलाहरूले त पतकर बेचेर अतिरिक्त आय आर्जन गर्न समर्थ भएका छन् ।

गाउँ गाउँमा ट्युबेल बनाउनाले सिचाईको लागि सघाउ पुग्नुको साथै पानीको अभाव कम भएको छ । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा महिला सशक्तीकरणको लागि कार्य क्षेत्र भ्रमण, कार्यशाला, र सम्मेलन गर्ने काम गरिँदैछ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका विभिन्न इलाकाका महिलाहरूको कानूनी उजुर सुनिन थालिएको छ । भ्रष्टाचार विरुद्धको लडाईंकी सिलसिलामा बनका रेन्जर, राजनीतिज्ञ, र व्यापारीहरू आदिले पैसा कमाउनको लागि रुख डाल्न दिएको खण्डमा त्यस्ता व्यक्तिको विरुद्ध अदालतमा मुद्दा दायर हुन थालिएको छ । हालसालै सिमेन्ट, स्लेट, र चुनटुजा उद्योगले नदी र तालको पानीको स्रोत प्रदूषण गरेकोमा महिला समूहहरूले उद्यमीहरूलाई चुनौती दिएका छन् ।

महिलाहरूको राजनैतिक रूपले पनि सशक्तीकरण भई रहेको छ । राष्ट्रिय र स्थानीय अधिकारीहरूले महिलाहरूलाई विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी बन्न प्रोत्साहित तुल्याउँदैछन् । महिलाहरूले राष्ट्रिय र स्थानीय तहमा वकालत गर्ने, कुराकानी गर्ने, योजना बनाउने, र निर्णय गर्ने प्रक्रियामा सहभागी बन्न थालेका छन् । बङ्गलादेशमा महिलाहरूलाई निर्वाचन प्रक्रियामा सहभागी बनाउन प्रोत्साहित तुल्याउन ससदमा सिट सुरक्षित तुल्याईएको छ । भारतको हिमाञ्चल प्रदेशमा महिलाहरूको लागि ससदको ३३% सिट संरक्षण गरिनु र राज्य विधान सभामा ठूला संख्यामा महिला सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व हुनु खुशीको विषय हो । गाउँ विकास समितिमा महिला सदस्य र अध्यक्षमा पनि संख्यामा वृद्धि हुँदै गएको ठाउँ ठाउँमा पाईन्छ ।

महिलाहरू आर्थिक रूपले पनि सशक्त हुँदैछन् । उनीहरूको कार्य क्षेत्र बढ्दै गएको छ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरू अनौपचारिक कक्षामा सहभागी बन्दैछन् । उत्तरी पाकिस्तानमा आगा खाँ गाउँले सहायता कार्यक्रमले महिला सीप विकास गर्न प्रशिक्षण कार्यक्रम चलाएको छ र यसले गर्दा धेरै महिलाहरू आर्थिक रूपले स्वतन्त्र भएका छन् । आगा खाँ गाउँले सहायता कार्यक्रमको स्थापनाकालदेखि अहिलेसम्म करीब करीब एक हजार शाखाहरू खुलेको छ । साथै महिलाहरूले जम्मा गरेको र कम सकलन हुँदैजाँदा भण्डै आठ करोड सकलन भई सकेको छ । संकलित रकमबाट आय आर्जन गर्ने योजना चलाउन चाहने महिलाको लागि ऋण दिइन्छ । पाकिस्तानमा व्यवसायिक प्रशिक्षणले महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणको लागि निकै ठूलो योगदान भएको छ । प्रशिक्षणपछि महिलाहरूले तरकारीको बीउ तयार गर्न, कुखुराको चल्ना उत्पादन गर्न, लुगा सिउने, र अन्य काम गर्न प्रोत्साहन मिलेको छ ।

भुटानको राष्ट्रिय महिला संधले गाउँले महिलाहरूको आय आर्जन गर्न ध्यान केन्द्रित गर्दैछ । भारतमा महिलाको भूमिकामा परिवर्तन हुँदैछ । नेपालमा महिलाहरूले हस्तकला उद्योग, विद्यालय, र महाविद्यालय संचालन गर्दैछन् । म्यानमार र चीनका महिलाहरूले नेतृत्व गरेर हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रको वातावरणलाई संरक्षण गर्ने काम गर्दैछन् ।

क्षेत्रीय समस्या तथा प्रश्नहरू

क) शिक्षा

जन्मेदेखि नै हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिला विरुद्ध भेदभाव हुन्छ। उनलाई शैक्षिक अवसरमा प्राथमिकता दिइएको हुँदैन किनकी उनी आफ्नो लोभ्नेको घरको काम गर्न जाने हुनाले शिक्षाको कुनै उपयोगिता छैन भनिन्छ। कुनै आमा बाबुले त आफ्नो छोरीका पढाई लेखाइमा लगानी गरेको रकमले पराई परिवारलाई लाभ पुग्ने हुन्छ र आफ्नो लागि हुँदैन भन्ने सोचिन्छन्।

यसले गर्दा धेरै जसो हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिला साक्षरता दर पुरुषको तुलनामा कम छ। बङ्गलादेशमा महिला साक्षरताको दर ३२% छ र बङ्गलादेशकै पित्तगाउँको पहाडी क्षेत्रको साक्षरता दर अझ कम छ। नेपालमा कुल जनसंख्या मध्ये २५% महिला साक्षर छन्। यद्यपी महिलाहरूलाई समान शैक्षिक अवसरका लागि माग गरिएको भएता पनि परिणाम अझ राम्रो भए हुन्थ्यो। बङ्गलादेशमा महिला विकास नीति अवलम्बन गरी महिलाहरूलाई दश कक्षासम्म शुल्क नलिइ पढाइएको छ। त्यसको अतिरिक्त महिलाको लागि प्रौढ कक्षा संचालन गरिएको छ।

अशिक्षित महिलाहरू प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनमा आफ्नो कानुनी अधिकार प्रति त्यति सचेत देखिदैनन्। धेरै जसो महिलाहरूले आफू अशिक्षित भएकोले दयनीय अवस्थामा काम गर्दछन्। उनीहरूले आफ्नो लागि र आफ्ना परिवारको लागि अतिरिक्त आय आर्जन गर्न सक्दैनन्। हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रको महिलाको मूल समस्या शिक्षामा कमी हुनु हो।

ख) धार्मिक, सामाजिक, र साँस्कृतिक रिति-रिवाज

पुस्तोदेखि हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले पुरुष प्रधान प्रणालीलाई सकादै आएका छन्। जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि परिवार र समाजप्रति उनीहरूले योगदान दिँदै आएका छन्। यस्तो बातावरणमा उनीहरूले गतिशिलताको अभाव र घरायसी तथा छरछिमेकको मामलामा निर्णय गर्दा उनीहरूको भनाईलाई मान्यता नदिइनु जस्ता समस्या भेटिँदै आएका छन्। धेरै जसोले पुरुषको सामु खुला रूपले आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न कठिनाई अनुभव गर्छन्। महिला वर्गको

भूटानको गीत

माथीहरू, हामी अगाडी बढी,

भूट र मन एकै गरी।

आत्मीय हासो मनले

यस अन्धकारमा विहानी ल्याउनु।

इश्वरले हामीलाई दिएको

हासो भेट एक अनमोल उपहार हो।

हामी सुन्दर दृढताका साथ मिली

हामा स्वरहरू यस कोलाहल माथि उठोस्।

बङ्गलादेशको चित्तगाउँको पहाडी क्षेत्रमा होस् वा उत्तरी पाकिस्तानको मरुभूमिमा, महिलाहरू संवेदनशील वातावरणीय स्थितिमा बाँचेका छन् ।

अभिमतलाई समुदायले गम्भीर रूपमा लिने नगरेको धेरै उदाहरण पाइन्छ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरू प्राकृतिक स्रोत उपभोग गर्न बढी संलग्न छन् । त्यसैले राज्य र राष्ट्रिय स्तरको नीति निर्माणमा उनीहरूले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन् र उनीहरूको क्षमतालाई वास्ता गर्नु अति आवश्यक छ ।

अफगानिस्तानको स्थिति विकराल छ । पहिले त कुनै क्षेत्रमा पनि महिलाहरूलाई देखाइएको थिएन । सन् १९७५ को मातृ मृत्युदर ६४० बाट सन् २००१ मा मातृ मृत्युदर १७०० पुगेछ । भारतको अरुणाचल प्रदेशको पितृ प्रधान समाजमा महिलाहरूले निर्णय शक्ति उपभोग गर्न सक्दैनन् । भारतको मेघालयमा महिलालाई उच्चतम सम्मान गरिन्छ तर उनले आफ्नो घर एवं समाजमा निर्णय गर्न सक्दैनन् । भारतको उत्तराखण्डका कतिपय महिलाले आ-आफ्नो गाउँको लागि योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन, र कार्यान्वयन गर्न सक्दैनन् । नेपालको कतिपय परिवारमा मासिक धर्मको अबधिभर महिलाहरूले अछुत भएर बस्नुपर्छ । त्यति बेला उनीहरू मन्दिरभित्र पस्न तथा आफ्नो घरको कति कोठामा जान निषेध गरिएको हुन्छ । मासिकीको बेला आफ्नो लोम्नेले पनि उनीहरूले पकाएको र छोएको खाँदैनन् । शिशु मृत्युदर हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका मुलुकहरूमा विश्वका अन्य क्षेत्रमा भन्दा बढि पाइन्छ ।

उत्तरी पाकिस्तान हेरी । त्यहाँ संयुक्त परिवार प्रणाली छ । त्यस्तो परिवारमा पुरुषहरूले सबै निर्णय गर्छन् र महिलाहरूले त्यसलाई पालना गर्नुपर्दछ । उनीहरूलाई कहिलेकाहीँ मात्र आफ्नो अभिमत व्यक्त गर्न अनुमति प्राप्त हुनेगर्छ । महिलालाई उपयुक्त ढङ्गले स्वास्थ्य क्षेत्रमा समेत प्रतिनिधित्व गरिएको हुँदैन । त्यस क्षेत्रमा ८२% भन्दा बढी महिलाहरू आफ्नै घरमा परम्परागत विधिबाट सुत्केरी हुन्छन् । परिवार नियोजनाको विधि अपनाउन इस्लाम धर्मबाट अनुमोदन गरेको छैन भनि भनिन्छ । आफ्नो लोम्ने, नातेदार, छोरा, आदि माथि आर्थिक रूपमा भरपर्नु पर्ने भएकोले आफ्नो अवधारणा अनुरूप काम महिलाहरूले कार्य गर्न सक्छन् ।

ग) सत्पतिको अधिकार

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका केही मुलुकमा महिलाहरूले आफ्नो पारिवारिक जग्गामा आफ्नो अधिकार उपभोग गर्न सक्दछन् । बङ्गलादेशमा कानूनद्वारा महिलाहरूको सम्पतिको अधिकार संरक्षित तुल्याइएको छ । तैपनि उनीहरू मध्ये धेरै जसोले सम्पतिको अधिकार भोग्न भने पाएका छैनन् र धेरैले मात्र चित्तगौंग पहाडी ढुलाकाको जमीनमा आफ्नो अधिकार उपभोग गर्न पाएका छन् । भारतको मेघालयमा परिवारको कान्छी छोरीलाई सम्पतिको अधिकार प्राप्त छ । उनलाई आफ्नो

आमाबाबुको घर समेत पाउने अधिकार छ र आमाबाबु बूढाबुढी भएर अशक्त भएपछि उनीहरूको हेरचाह गर्नुपर्ने प्रावधान छ । तर वास्तवमा हेर्ने हो भने उनीहरूका दाजुभाइ र काकाहरूले सम्पतिको अधिकार उपभोग गर्ने गर्छन् । नेपालको कानून अनुसार महिलाले सम्पति पाउने अधिकार छैन । महिलाहरू ३५ वर्षसम्म अविवाहित रहे भने उनीहरूले सम्पतिको अधिकार प्राप्त गर्छन् । तर पछि विवाह गरे भने उनले प्राप्त गरेको सम्पति फर्काउन पर्ने व्यवस्था छ । भुटानको अधिकतम महिला जग्गाधनी हुनु भनेको बडो चासो लाग्दो विषय हो ।

घ) राजनैतिक अधिकार

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका केही मुलुकमा महिलाहरूलाई राजनैतिक क्षेत्रमा काम गर्ने अवसर दिइएको छैन । भारतको तुलनामा पाकिस्तानी महिलाहरू राजनैतिक रूपमा पिछडिएका छन् । नेपालमा जनसंख्याको हिसाबले महिलाहरूले आधा हिस्सा ओगटेको भएता पनि उनीहरूले राष्ट्रिय र जिल्ला स्तरमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको पाइँदैन । प्रतिनिधि सभामा र मन्त्री परिषद्मा अति कम महिला प्रतिनिधित्व पाइँन्छ । तराईमा महिलाले गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष पद जित्ने पनि महिला आफूले शासन नचलाइकन आफ्नो लोग्नेले सो अधिकार उपभोग गरी निर्णयात्मक शक्ति हत्याउने गरेको पाइँन्छ । भारतको उत्तराखण्डका पंचायतमा २,२३६ महिलाहरू अध्यक्ष पदमा सेवारत छन् तैपनि उनीहरूले लैङ्गिक भेदभाव तथा अन्य समस्या भोग्नु परेको छ ।

ङ) कामको स्थिति

महिलाहरूले शहर बजारका निजी तथा सरकारी संस्थाहरूमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेका छन् । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका शिक्षित महिलाहरू सामाजिक कार्यकर्ता, कारिन्दा, भवन बनाउन ठेकेदार, शिक्षिका, स्वास्थ्य सहायक, र डाक्टर बनेका छन् । यद्यपी समान कामको लागि महिला र पुरुष दुवैले प्रतिस्पर्धा गरे पनि कुनै खास इलाकामा खटिएर जितिसुकै राम्रो कामकाज भएपनि उनीहरूलाई लिङ्गको आधारमा बेवास्ता गरिएको हुन्छ । महिलालाई लिङ्ग निर्धारण गर्ने भूमिका जस्तो सचिव पद दिइए तापनि धेरै जसो उनीहरूले उत्तिकै कामको लागि कम पैसा र मान पाउने गर्छन् । गाउँका महिलाहरूले ज्याला-दारी मानिसको अभाव जस्ता समस्या भोगेका छन् । आफ्नो पति कामको लागि शहर पस्दा उनीहरू माथि कामको बोझ अझ

हिन्दुकुश हिमाली महिलाको सशक्तिकरणको मूल उद्देश्य यस क्षेत्रका महिलालाई सचेत र सक्षम तुल्याउनु हो ।

भरिने गर्छ । अन्य समस्याहरूमा प्रशिक्षण नहुनु, बजारको अभाव, यातायातको असुविधा, हिउँदमा खाद्यान्न कम हुनु, तरकारी खेती एवं फलफूलको बीटमा रोग लाग्दा किटनाशक औषधि नपाउनु, दाउराको अभाव हुनु, र ढढेलो र जंगली जनावरबाट क्षति हुनु जस्ता कयौ समस्याले उनीहरूलाई सताएको हुन्छ ।

घ) सरकार सतबन्धी प्रश्नहरू

कहिलेकाहीँ महिलाहरूको सरोकारको विषयमा महिलाहरूको भनाई नीति निर्माताहरूले सुन्न नचाहेँदा महिलाहरूले समस्या अनुभव गरेका हुन्छन् । कतै त उनीहरूले अधिकारीहरूसँग कुराकानी गर्नसम्म ढराउँछन् । कहिलेकाहीँ संगठनात्मक एवं सरकारी निकायको नीतिले गर्दा राजनैतिक प्रतिबद्धता असफल हुनेगर्दछ । यस्तो स्थितिमा यातावरणीय, गरीबी, तथा लैङ्गिक भेदभाव जस्ता विषयमा उचित ध्यान पुऱ्याउने काम राष्ट्रिय स्तरमा र स्थानीय स्तरमा हुनु पर्छ । जे कार्य वा नीति तय गर्दा पनि त्यसले महिला प्रति पार्ने प्रभाव र त्यसमा महिलाको संलग्नता सम्बन्धी विचार पुग्नु पर्छ ।

नेपालको वन सम्बन्धी नियममा कम से कम ३३% महिलाको सहभागिता भएको हुनु पर्छ । हालै भएको अनुसन्धानले नेपालमा करिब आठ हजार पाँच सय सामुदायिक वन विकास समूह कार्यरत रहेको देखाउँछ ।

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले भोग्नु परेका चुनौतिहरू

आउँदा वर्षहरूमा हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले आफ्नो प्रयत्नलाई एकीकृत तुल्याउनु पर्छ । यसको लागि महिला संगठनहरू (जस्तै महिला मण्डल, हिमवन्ती, र आगा खाँ गाउँले सहायता कार्यक्रम) दिगो राख्नु र तिनीहरूको क्रियाकलाप विस्तार गर्नु पर्छ । यी संस्थाहरूले हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रमा महिलाहरूलाई प्रारम्भिकता दिन खाँचो छ र तिनीहरूको रणनीति महिलाको अधिकार दिलाउनुमा आधारित हुनुपर्छ ।

यस क्षेत्रका महिलाहरूमा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा काम गर्ने खासो जगाउन विशेष क्षेत्र किटेर सूचना प्रवाह गरिनु पर्छ । स्पष्ट दृष्टिकोण राखेर दीर्घकालीन नीतिमा आधारित नयाँ महिला संगठनहरू स्थापना गरिनुपर्छ । संभावना भएसम्म आफ्नो सदस्यहरूको राय सल्लाह अनुसार संस्थाको सविधान संशोधन गरिनु पर्छ । परियोजना स्थलको सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, र सांस्कृतिक संरचनामा आधारित कार्य योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दै जानु पर्छ । संगठनले आफ्नो

कमजोरी पहिल्याएर त्यसलाई सुधार गरी, सबल तुल्याइ, वातावरण विज्ञ, कानुनी सल्लाहकार, र सामाजिक कार्यकर्ताहरूको सहयोग र सल्लाह प्राप्त गर्न प्रयास गर्नुपर्छ ।

संगठनलाई सशक्त र प्रभावशाली बनाउन र रणनीति र योजना निर्धारण गर्न ठोस निर्णय गर्ने र बेला बखतको मूल्याङ्कनका आधारमा देखापरेको समस्या समाधान गर्दै जानुपर्छ । महिलाहरूको अनुभव पनि आदान प्रदान गरिनुपर्छ । महिला संगठनहरूले आफ्नो बनाई समुदाय र अन्य वर्गसम्म लानु र बकालत क्रियाकलापलाई बढी क्रियाशील गर्नु पर्छ । महिलाहरूले सशक्त दवाव समूहको रूपमा विकसित भएर गैर-सरकारी संस्था र अन्य स्थानीय निकायको सहयोग प्राप्त गर्नु पर्छ । उनीहरूले अन्तराष्ट्रिय तहसम्म आफ्नो पक्षमा बकालत र कुराकानीको स्तर उकासी आफ्नो कार्य क्षमता विकास गर्दै जानु पर्छ । गस्ता कामले संस्था र त्यसका क्रियाकलापको अझ विकास हुनेछ ।

महिला वर्गको लागि पुरुषको सहयोग पनि महत्वपूर्ण छ । महिला वर्गले आफ्नो परिवारका सदस्य तथा पूर्ण समाजको सहयोग र विश्वास नपाएसम्म पूर्ण रूपले काम गर्न गाह्रो हुन्छ । त्यसकारण लैङ्गिक समानताको लागि जागरण अभियान स्थानीय र अन्तराष्ट्रिय तहमा संचालन गर्नु आवश्यक छ । लैङ्गिक विषयहरू समाजको संरचनात्मक जटिलताको दृष्टिले चुनौतीपूर्ण छन् । जनतामा निहित प्रवृत्तिलाई बदल्नु पर्छ किनकी उनीहरूमा जन्म देखि पुरुष प्रथम पक्षपाती दृष्टि विचार विकास भएको हुन्छ ।

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूको सामु आफ्ना प्रतिबद्धता अनुरूप क्रियाकलाप गर्न ठूलो चुनौति छ । सशक्तीकरण प्रक्रियामा कसरी प्रगति गर्ने भन्ने कुरा उनीहरूको आफ्नै दृढता, उनीहरूको परिवार, तथा उनीहरूको समाजले निर्धारण गर्ने भएकोले भविष्यमा पनि धेरै कार्य गर्नु छ ।

परिवर्तनको लागि केही क्रियाकलाप

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन बुझ्नु र सिक्नु पर्छ । उनले आफूमा भएको ज्ञान व्यापक बनाउँदै लैजानु पर्छ । यसको लागि महिलाहरू शिक्षित र साक्षर हुन आवश्यक छ । त्यसकारण सरकारले नारी शिक्षालाई प्राथमिकता दिई योजना तर्जुमा गरी रणनीति निर्धारण गर्नुपर्छ ।

धेरै महिलाको कठिन परिश्रमको कदर परिवारका सदस्य र सरकार ले नगर्ने गरेको पाइएको छ ।

देशका नीति निर्माताहरू यस प्रक्रिया तर्फ संवेदनशील हुनुपर्छ । सरकारी निकाय तथा गैर-सरकारी संस्थाहरूको महिलाहरूको लागि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने नीति र प्रतिबद्धता हुनुपर्छ । महिला समूहहरूले नीति कार्यान्वयन भएको छ भन्ने कुरामा सुनिश्चित हुनुपर्छ । उनीहरू आफ्नो सरकारसंग वार्तालाप गर्न उत्सुक र सस्थागत र कानूनी सुधार गर्ने काममा संलग्न हुनु पर्छ । बढी महिलाहरू नीति निर्माण तहमा पुग्नको लागि योग्यता हासिल गर्नु पर्छ । यसबाट अरु महिलाहरूको लागि अवसर सिर्जना हुने छ ।

सविधान संशोधन गरी महिलालाई सम्पतिको अधिकार दिई उनीहरूको भूमिकालाई प्राथमिकता दिइनुपर्छ । वन सम्बन्धि नीतिमा वनको विकास र वन्य स्रोतको विकासमा महिलाको भूमिका स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी वन उपभोग समूहमा उनीहरूको सहभागिता बढाउनु पर्छ । महिला वर्गलाई नयाँ परियोजना लागू गरिदा नीति निर्माणको अवसर सजिलै प्राप्त हुनु पर्छ । सामुदायिक विकास योजनाहरूमा महिला र पुरुषलाई बराबरी संख्यामा सहभागी बनाई उपयुक्त अवलोकन र मूल्याङ्कन गर्न तर्फ ध्यान एकत्र गर्नु पर्छ । आज हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने मात्र होइन प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र नियमित र नियन्त्रित उपयोग गर्नु आवश्यक छ ।

हिमवन्तीको अध्ययन

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रको प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा काम गरिरहेका संस्थाहरू मध्ये हिमवन्ती एक हो । यस संस्थाले हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूलाई प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण गर्न सशक्तीकरण गर्नुपर्ने कुरामा विश्वास गर्दछ । हिमवन्ती जस्ता संस्थाहरूले कार्यगत रणनीति तर्जुमा गर्न मद्दत गर्छन् । विभिन्न कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, निरीक्षण, र मूल्याङ्कन संरचनात्मक तरीकाले गर्नको लागि गंभीर छलफल गरी संस्थाको सफलता र कमजोरीको परीक्षण गर्छन् । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रमा महिलाहरू संगठित भएर प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन प्रभावकारी हुँदैछ भन्ने कुरा हिमवन्तीले प्रमाणित गर्दछ ।

हिमवन्ती सन् १९९५ मा स्थापना भएको हो । त्यति बेला यस संस्थाले नेपालमा सात सदस्यीय समिति गठन गरेको थियो । त्यस पछि भएको कार्यशाला गोष्ठीले भारत र पाकिस्तान लगायतको अर्को समिति गठन गर्न सघाउ पु-याएको थियो । कार्यशाला गोष्ठीहरू, बैठकहरू र छलफलले सन् १९९९ मा हिमवन्तीको सस्थागत विकासमा मद्दत पु-यायो । सन्

महिला वर्ग विकासको
मूलधारमा समावेश
हुनु महत्वपूर्ण छ ।
यसको लागि महिलाहरू
शिक्षित नभै हुँदैन ।

— विश्वमोक्षा यादव, उप-सभामुख,
प्रतिनिधि सभा, नेपाल

धेरै जसोले आम
जनता सामु आत्म
विश्वासका साथ बोल्न
र आफ्नो संगठनात्मक
काम आफैले गर्न
सक्षम भएका छन् ।

१९९९ मा नै हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका २०० भन्दा बढी महिलाहरूको सहभागितामा क्षेत्रीय कार्यशालामा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको प्रमुख विषयहरूमा छलफल भएको थियो । यस कार्यशाला गोष्ठीबाट सदस्य मुलुक भूटान, बङ्गलादेश, नेपाल, पाकिस्तान र भारत बीच सम्बन्ध सुदृढ हुनाको साथै आ-आफ्नो मुलुकमा हिमवन्तीको कामलाई सक्रिय तुल्याउने निधो गरियो । यसले गर्दा आज यस संस्थाले चासो राख्ने विभिन्न समूहहरूबिच बैठकहरू, कार्यशाला, गोष्ठी गर्ने काम जारी राखेको छ । यसले हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका अन्य देशहरूमा शाखा खोलेको छ ।

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धमा महिलाहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने भूमिका निर्वाह गर्न, जागरण ल्याउन, र सूचना प्रवाह गर्न हिमवन्तीले अन्य संस्थाहरूलाई सघाउ पु-याउने गर्छ । अशिक्षित र ग्रामीण महिलाहरूलाई विशेष ग्राह्यता दिने र महिलाहरूलाई संगठित तुल्याउने काममा यो संस्था कार्यरत छ । यस संस्थामा संलग्न महिलाहरूमा कतिपय सकारात्मक परिवर्तनहरू देखा परिसकेका छन् । धेरै जसोले आम जनता सामु आत्म विश्वासका साथ बोल्न र आफ्नो संगठनात्मक काम आफैले गर्न सक्षम भएका छन् । उनीहरूले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूमा सहभागी बन्न सक्ने भैसकेका छन् ।

कार्यशाला, सम्मेलन, र गोष्ठीहरूले यस संगठनलाई आफ्नो कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पु-याएको छ । हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका विभिन्न मुलुकका महिलाहरूलाई यस्ता कामले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा आ-आफ्नो अनुभव र आफूले सिकेका कुराहरू आदान प्रदान गर्ने मन्च उपलब्ध गराएको छ । आ-आफ्नो आकांक्षा, सपना, र परिवर्तनको बाँड्छुट्टेले महिलाहरूले आफ्नो समस्या पहिल्याउन समय भएका छन् र साभ्ता रूपमा अनुभव गरेको समस्याको सामूहिक समाधानको बाटो निश्चित गर्न पनि सक्ने भएका छन् । उनीहरूले समूहगत छलफल गर्न र राष्ट्रिय स्तरको रणनीति एव कार्य योजना विकास गर्न योगदान दिन सक्ने भएका छन् । महिला समूहहरू अथवा महिलाहरूले पनि एक आपसमा मिलेर काम गर्न सक्ने अवसर प्राप्त गरेका छन् ।

बाहिरी सहायता बिना आय मूलक योजना बनाउने, सदस्य शुल्क र श्रमदानद्वारा आफ्नो क्रियाकलाप अधि बढाउने र संस्था चलाउने कार्यमा उनीहरू सक्षम छन् । आत्म निर्भरताले निश्चित रूपमा महिलाहरूलाई स्वामित्व दिन सक्ने भएकोले हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाको लागि बलियो जग बनाउन हिमवन्तीले ठोस प्रयास गरेको कुरामा शंका छैन । यस्ता संस्थाहरूको विकासले हिमाली क्षेत्रका महिलाहरूलाई धेरै सहयोग पु-याउनेछ ।

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरु भविष्य तर्फ

हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका महिलाहरुलाई प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको लागि सशक्त बनाउनु ठूलो काम हो र यसले यहाँका मानिसहरुलाई धेरै फाइदा हुनेछ। महिला सशक्तीकरणको अर्थ हरेक क्षेत्रका हजारौं हजार महिला एकै कार्यमा संलग्न हुनुको साथै संगठित भएर परिवर्तन ल्याउनको निम्ति कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र आफ्नो क्षेत्रका अनुहार बदल्नु हो। यस सशक्तीकरण प्रक्रियाको सारांश "पानी मिलन" समारोहले पनि केही हदसम्म दिन्छ। पवित्र "पानी मिलन" समारोहको अवसरमा महिलाहरुले आ-आफ्ना देशका महत्वपूर्ण नदीहरुको पानी ल्याएर एउटै भाँडामा खन्याउने गर्छन्। यसले उनीहरुको विविधतामा एकता प्रदर्शन गर्ने र उनीहरुको आवश्यकतालाई प्रतिकात्मक अभिव्यक्ति दिने गर्छ। कुनै पनि जात अथवा वर्णका महिला किन नहोस् ती महिलाहरु सर्वप्रथम हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रका हुन् र तिनीहरुको सम्बन्ध वातावरणसँग वास्तविक रूपमा अपरिहार्य छ।

निकै टाढाबाट उनीहरुले ल्याएको पानीले उनीहरुको दिदीबहिनीको अन्तरसम्बन्ध दर्शाउँछ। यसले उनीहरुको र उनीहरुको देशको पृथ्वीली सम्पतिको रूपमा प्राप्त पवित्र प्राकृतिक स्रोतको महत्व खुलस्त गर्छ। यस्ता समारोहहरुले अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, नेपाल, म्यानमार, पाकिस्तान आदिको राजनैतिक र भौगोलिक सीमालाई नाघेर प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनमा महिला सशक्तीकरणको भूमिकालाई महत्व दिने गर्छ। उनीहरु पानी मिलन समारोहमा मिलेको पानी जस्तै साभ्ना रूपमा आ-आफ्ना सम्बन्धित विषय र समस्या बाँड्छुन्ड गरि प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा अभिन्न अंग हुनु भन्ने कुरा दर्शाउँछ। राजनैतिक क्षेत्रमा नेताहरु चाहे पुरुष होस् वा महिला, स्थानीय जिल्ला होस् वा राष्ट्रिय तहका, सबलाई महिलाहरुको दायित्व बोध गराउनु महत्वपूर्ण छ।

आफ्ना कामको आधारशीलातर्फ बचनबद्ध हुनु महिलाहरुलाई खाँचो छ। समस्याहरुद्वारा दिइएको चुनौति ध्यानमा राखि सामना गर्न महिलाहरु सक्षम छन्। सबै क्षेत्रमा महिलाहरुको भूमिका पुनः परिभाषित गर्नुपर्ने छ। उनीहरुले युगौं पुरानो धार्मिक, सामाजिक, र सांस्कृतिक व्यवहारप्रति प्रश्न उठाउनु पर्ने छ र आफूलाई सशक्त बनाउनु पर्ने छ। कार्यमूलक प्रक्रिया तर्फ उन्मुख भई हिन्दुकुश हिमाली क्षेत्रमा महिलाहरु निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्न सुनिश्चित हुनुपर्ने छ। महिलाहरु आफ्नै दृढ इच्छा शक्ति, सहास, र संघर्षले आ-आफ्नो परिवार र समाजमा भएका परम्परागत विश्वासमा परिवर्तन ल्याएर पृथ्वीली क्षितिजबाट बाहिर आउनु पर्दछ।